

Ing. arch. JURAJ NEIDHARDT, suradnja DŽEMAL ČELIĆ

STARI MOST U MOSTARU

Arhitektonsko-urbanistička problematika konzerviranja i restauriranja mosta i okoline te korišćenje udaljenijih objekata, koji optički pripadaju okolini mosta

Le VIEUX PONT DE MOSTAR

UVOD

Uski, krivudavi sokačići, stoljetne kuće pokrivene pločom, sjenovite, kaldrmisane i cvijećem zasade avlije, minareti poput kopalja od kamena, izrazito suptropska flora smokva i čempres — intenzivno plavo nebo, smaragdnazelena Neretva,

mediteransko sunce, što stvara divne kontraste svjetla i sjene — to je stari Mostar. Razvijajući se od postanka koliko u duhu domaćeg shvatanja i stvaranja, toliko i pod utjecajem dalmatinsko-mediteranskog i orijentalno-turskog naziranja, on

STARI MOST SA KULAMA — POGLED S JUGA. Snimak iz vremena prije gradnje mekteba na lijevoj obali. Kamena aglomeracija, uglavnom, još nenarušena nekontroliranom izgradnjom u kapitalističkoj epohi.

pretstavlja kulturno-historijski i turistički jedno od najinteresantnijih naselja naše zemlje.

Stari most sa svojim kulama pretstavlja atrakcionu poentu grada. Ovaj vanredno vrijedni objekt našeg kulturnog naslijeđa dao je Mostaru ne samo ime, nego je postao njegovom personifikacijom. Stari most je ono što je za Pariz Notre-Dame, za Moskvu Kremlj ili za Carigrad Aja Sofija.

Nažalost, nije sve ružičasto. Pojedini dijelovi grada su skoro potpuno goli, bez vegetacije, gdje žega postaje nesnosna, usto ne higijenski uslovi života, pomanjkanje vode, neuređena, a negdje i

neizrađena kanalizacija, otvorena đubrišta, koja kuže zrak, nečistoća i stjenice. U gradu vlada urbanistička zbrka, osjeća se pomanjkanje regulacione osnove. U eri kapitalizma u devetnaestom i prvim decenijama dvadesetog stoljeća, kada je u sveopćoj trci za profitom bio potpuno izgubljen osjećaj za zajednicu, gradilo se kako je tko htio, privredna anarhija odrazila se i ovdje u izgradnji grada i taj обруч urbanističke anarhije stigao je do same kamene aglomeracije oko mosta.

U mogućnosti smo da greške etapno i sukcesivno ispravljamo. Jedna od prvih etapa u tom redoslijedu je ova studija planskog rada.

PROŠLOST

Nepunih dvadeset metara nizvodno od sadašnjeg Starog mosta nalazio se u petnaestom vijeku lančani most, od koga se još i danas vide na lijevoj strani ostaci uporišne kule, koja se u nekim zapisima naziva Herceguša. Sam grad nastao je negdje polovinom petnaestog vijeka, navodno ga je sagradio 1440 neki Radivoj Gost, koji je bio u službi hercega Stjepana Vukčića-Kosače. U petnaestom vijeku to je malo naselje, koje se dolaskom turske vlasti u izmijenjenim društvenim i ekonomskim prilikama naglo razvija. Potreba pravovremenog i dobrog posluživanja jedne ogromne armije, koja se stalno nalazila u pokretu, okuplja kraj mosta proizvođače i posrednike; malo naselje na ovoj strateški i prometno važnoj točki postaje centar trgovine i zanatstva.

U šesnaestom stoljeću Mostar se naglo razvija. Grade se brojne džamije, medrese, dva hamama, tri hana, osnivaju se dvije javne biblioteke... Za

vladavine Sulejmana Veličanstvenog grad se opasuje zidom i kulama, pretvara se u tvrđavu. Isti sultan pod konac svoga života šalje graditelja Hajrudina, učenika Kodža Mimar Sinanova, da stari lančani most iz rimskog doba zamijeni novim, danas Starim mostom. Hajrudin gradi most raspona blizu trideset metara, visine u usponu luka 21 m od ljetnog vodostaja, gradi remek-djelo, jedan od najznačajnijih spomenika orijentalne arhitekture kod nas, koje će postati simbolom grada. Evlija Čelebija se oduševljava i upoređuje ga s dugom, a pjesnik Derviš-paša Bajezidagić-Mostarac posvećuje mu stihove.

Prvi put spominje ovaj most turski geograf sedamnaestog stoljeća Hadži Kalfa, koji piše: »U Mostaru ima jedan svod, sazidan 974 god.« (odgovara 1566 po našoj eri). Putopisac Evlija Čelebija u svojoj »Sejahatnami« kaže između ostalog: »Mostar znači kopri-šeher (grad s mostom).

MAGAZE NA LIJEVOJ OBALI.— Aglomeracija raste stepenasto od najmanjih objekata do najviših

Po pričanju latinskih historika bio je ovdje nekad lančani most, gvozdeni lanci bili su debeli kao stegno .. .«

Izvedbu mosta Evlija pripisuje Mimar Sinanu, no postoji dokumenat iz 1568 god. iz koga se nedvojbeno vidi da je ovo djelo Hajrudinovo. (Ovaj dokumenat donosi moderni turski povjesničar Ahmet Refik u svojoj monografiji o Mimar Sinanu.) U narodu pak ima pjesma o Radi Neimaru s bezbroj puta ponovljenim motivom Stoje i Stojana, kao i neke druge legende.

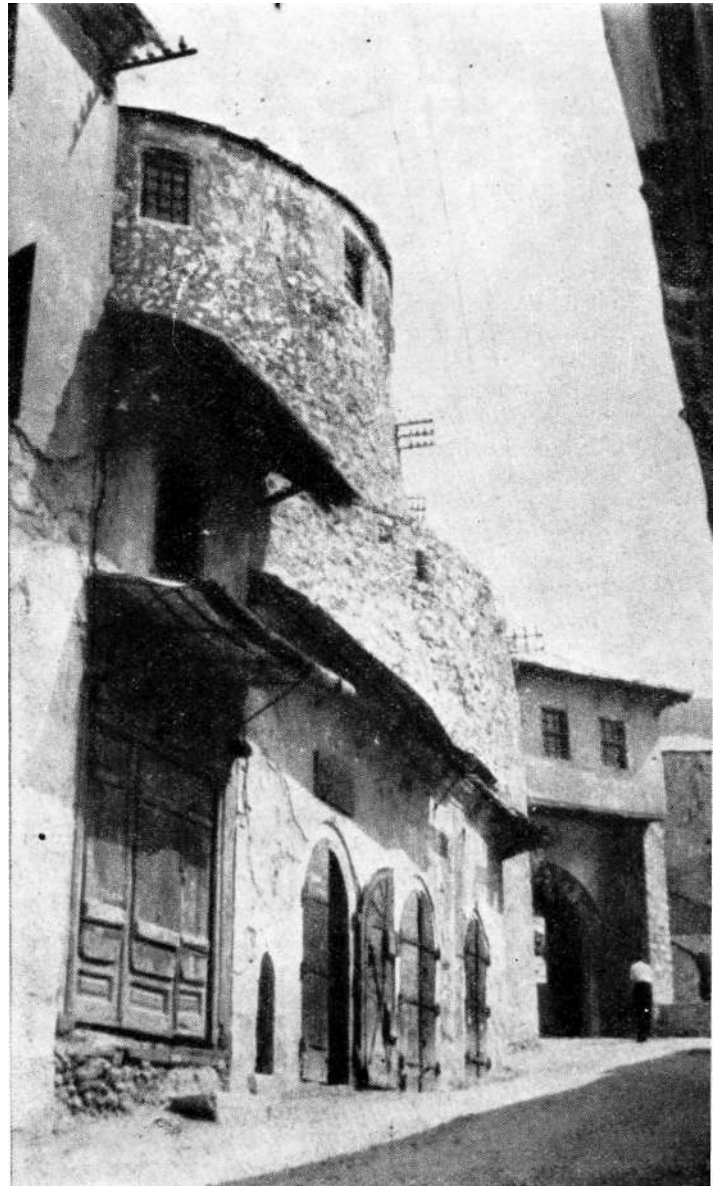
Kule kraj mosta nastale su kasnije. Postoji natpis na mostu, po kojemu je most sagrađen 974 (1566), a kula 1087 (1676). Prema nekim historičarima te godine je sagrađena lijeva kula, dok je desna morala nastati još kasnije. Ovo ruši nepovjerenu tezu da su kule podignute i iz statičkih razloga, naime da pojačaju uporište luka mosta u terenu. Pa i način obrade kamena upućuje na razne vremenske periode postanka: dok je most iz pomno klesanog kamena, kao i većina objekata šesnaestog vijeka, dotle su kule iz lomljenjaka ili poluobrađena vapnenca.

Lijeva kula, koja se kasnije nazvala Herceguša, kao i lijeva kula lančanog mosta, služila je do okupacije 1878 kao baruthana. Ima šest etaža i preko tri metra debele zidove; u osnovi je polovica kruga. Desna kula, zvana Halebinovka, služila je donjim dijelom kao tamnica, a u gornjim katovima kao stražara.

Nekako paralelno sa mostom i kulama, kroz šesnaesti i sedamnaesti vijek nastali su i drugi važni arhitektonski spomenici grada, koji će još biti spominjani. Može se reći da još stotinjak godina nakon gradnje mosta cvjeta orijentalna arhitektura kod nas, a onda stagnira i zamire.

PRILAZ MOSTU SA PRIJEČKE ČARŠIJE.

— Visina magaze opada prema mostu, da bi se, preko stražarnice i donjeg dijela kule, pojačao dojam kontrapunkta

ANALIZA

U konkretnom slučaju ne radi se samo o važnom kulturno-historijskom spomeniku, nego i o jedinstvenom trodimenzionalnom urbanističkom fenomenu, pa je potrebno analizi postupka pristupiti sa što više razumijevanja i osjećanja. Nema za to šablone niti recepta. Ne radi se samo o uspostavljanju objekta u njegovom prvobitnom historijskom obliku, ne radi se samo o zadovoljenju turističkih potreba, o otvaranju vidika i slično, nego o nizu komponenata (kulturno-historijske, socijalno-društvene, urbanističko-arhitektonske itd.), koje traže svaka svoje ispravno rješenje.

Najbolnija točka kod većine obnova historijskih spomenika leži u neispravnom postavljanju samog

problema. Manija za rušenjem, za otvaranjem vidika gdje treba i gdje ne treba, može se nazvati pravom bolešću. Pitamo se, zašto ovakvi historijski spomenici moraju biti vidljivi kao reklamne table. Klasičan primjer rušilačkog duha u tom smislu pretstavlja rušenje velikog zida s kulom ispred zagrebačke katedrale zbog nekakvog problematičnog vidika na neogotsku građevinu, kao da jedan zid nije sastavni dio građevine, jedan stepen građevine u njenim relacijama prema okolini. Da nas ne bi pokoljenja koja slijede nazivala barbarima i da ne bi morala ispravljati naše greške, potrebno je da pridemo rješavanju ovog prvenstveno prostorno-plastičnog građevnog problema vrlo ozbilj-

no, gotovo naučno, uzimajući u obzir i sve optičko-vizuelne zakone, kao i druge komponente.

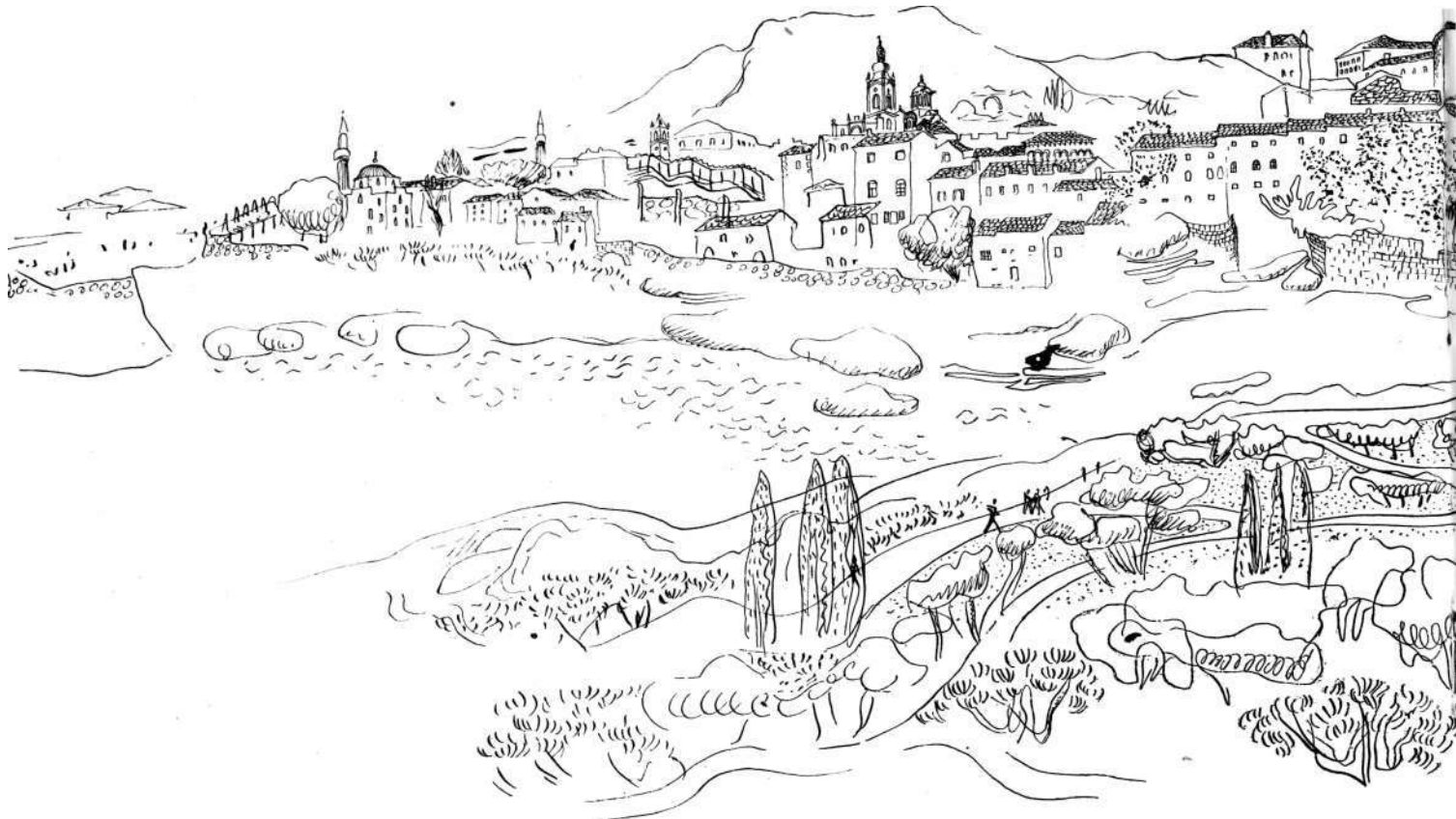
Poznato je, na pr., da mali objekti pokraj većih daju ovomu mjerilo i čine ga optički većim. Pokraj svog prirodnog fenomena, dubokog korita sa plavozelenom Neretvom, tajna ljepote mostarskog Starog mosta leži u odnosima građevnih masa međusobno. Počev od malih mlinica, stepenastih krovova magaza pa do kula, vidimo, da se tu radi o jednoj aglomeraciji raznih kockastih, valjkastih i parabolinih geometrijskih tijela, koja terasasto i prirodno teku s terenom, spuštajući se naglo prema koritu rijeke. Sve je to sagrađeno iz sivkasto-bijelog vapnenca, sagrađeno iz istog materijala na kome je sagrađeno, a pokriveno kamenom pločom iste boje kao i zide, tek za nijansu svijetlijom, jer je kiša jače pere i sunce jače peče. Taj impozantni luk sa svojim kulama, zdanjima i krovovima, koji su se ovako sivkasti na sivom, nenamješteno, kao neke sige, načičkali okolo, čini u okviru divljeg pejzaža Neretve i krša tako harmoničnu cjelinu, da, apstrahirajući detalje, sve skupa više slični na veliku stijenu na kojoj su izrasli kristali, nego na predio u kome je čovjek gradio za svoje potrebe. Pa ipak, to je sve tvorba teške i mučne prošlosti, gdje je čovjek, u vječitoj borbi za svoj opstanak i samoodržanje (ratovi, ropstvo, plemenske mržnje itd.) umio u taj kamen unijeti samoga sebe, svoj temperamenat, svoju psihu, svoju vedrinu. Vi-

dimo i po ostaloj Evropi objekte po sadržini slične mostarskim kulama, no mračni riterburzi djeluju jezivo, dok dubrovački obrambeni plašt nosi u sebi neizrecive ljepote, nešto raspjevano, svojstveno mediteranskom čovjeku, kamo dobrim dijelom spada i Mostarac.

Koloristički, čitava stvar skoro da se daje svrstati u pojase. Dolje modrozeleno, u sredini sive obale i zdanja sa pokojom tamnozelenom mrljom zelenila, a iznad toga intenzivno plavo nebo, puno žarkog sunca u ustreptalom uzduhu.

Konstatirajući princip historijske aglomeracije stigli smo u srž problema i pronašli osnovni motiv kome je podređeno čitavo plastično zbivanje oko mosta, koje se stoljećima formiralo. U tom nizanju historijskih elemenata jasno se vidi kada nastupa doba, koje odstupa od principa aglomeracije i anonimne arhitekture i prelazi u formiranje dominantnih, samovlasnih arhitektonskih ostvarenja, koja potpuno prekidaju kontinuitet tih građevnih masa i stvaraju disharmoniju. Među ostalim, tu je slučaj na lijevoj obali Neretve sa zgradom mekteba u kolonijalnom stilu, s praznim prostorom na Glavnoj ulici pokraj trafo-stanice, a da i ne govorimo o ogromnim zgradama GNO-a i trokatnici Dokića, koje svojom predominantnošću ugrožavaju cijeli pitoreskni prostor oko mosta.

Nema sumnje da je kod rješavanja ovog problema potrebno dati i prioritet spomeniku, dok će u

AKSONOMETRIJA PREDJELA OKO STAROG MOSTA. — Unesene su predložene korekture. Čitav kompleks od Glavne

novim dijelovima grada utilitarni i prometni momenti biti od presudne važnosti. Mora se paziti da regulacijom ne upropaštavamo ovakve historijske cjeline. Moguće će proći i više stoljeća, a da nećemo sagraditi nešto slično, jer ovakva međusobna harmonija je produkt društvene discipline koja se stvara stoljećima. Već krovovi sa crvenim crijepom unose u taj historijski ambijent disharmoniju, pa bi i obnovu krovova trebalo usmjeriti tako da se pokriju kamenim pločama ili, kod novijih objekata, sivim salonitom i eternitom, kako bi se dobile svijetle krovne površine, karakteristične za staro hercegovačko naselje.

Za obnovu historijskog dijela grada potrebno je ne samo znanje nego i osjećaj, jer je u konkretnom

slučaju nemoguće stati na neko akademsko stanište i izgraditi taj građevni kompleks onako kako je nekada izgledao. Odmah se postavlja pitanje: kada? To je sve nastajalo stoljećima, svaki komad u drugo doba. Isto tako, bilo bi pogrešno zaključiti da se u te građevne mase ne bi smjelo ukomponirati nešto moderno. Baš bismo time odstupili od našeg staništa historijske aglomeracije. Naprotiv, kao što na grudi amorfne mase kristali bez prestanka nastaju i razvijaju se, tako neka u ovoj aglomeraciji i moderno doba ostavi svoj trag.

Pitanje je samo, da li smo kao arhitekti i urbanisti dorasli zadatku: dograđivati tu kamenu aglomeraciju.

PRIJEDLOZI

Pošto je predmetna grupacija historijskih objekata prilično odvojena od novijih dijelova grada, može se pristupiti parcijalnoj regulaciji ovog područja bez znatnijeg utjecaja na ostalu regulaciju grada. Uostalom, regulacija grada moraće se podrediti tom prioritetnom zahvatu.

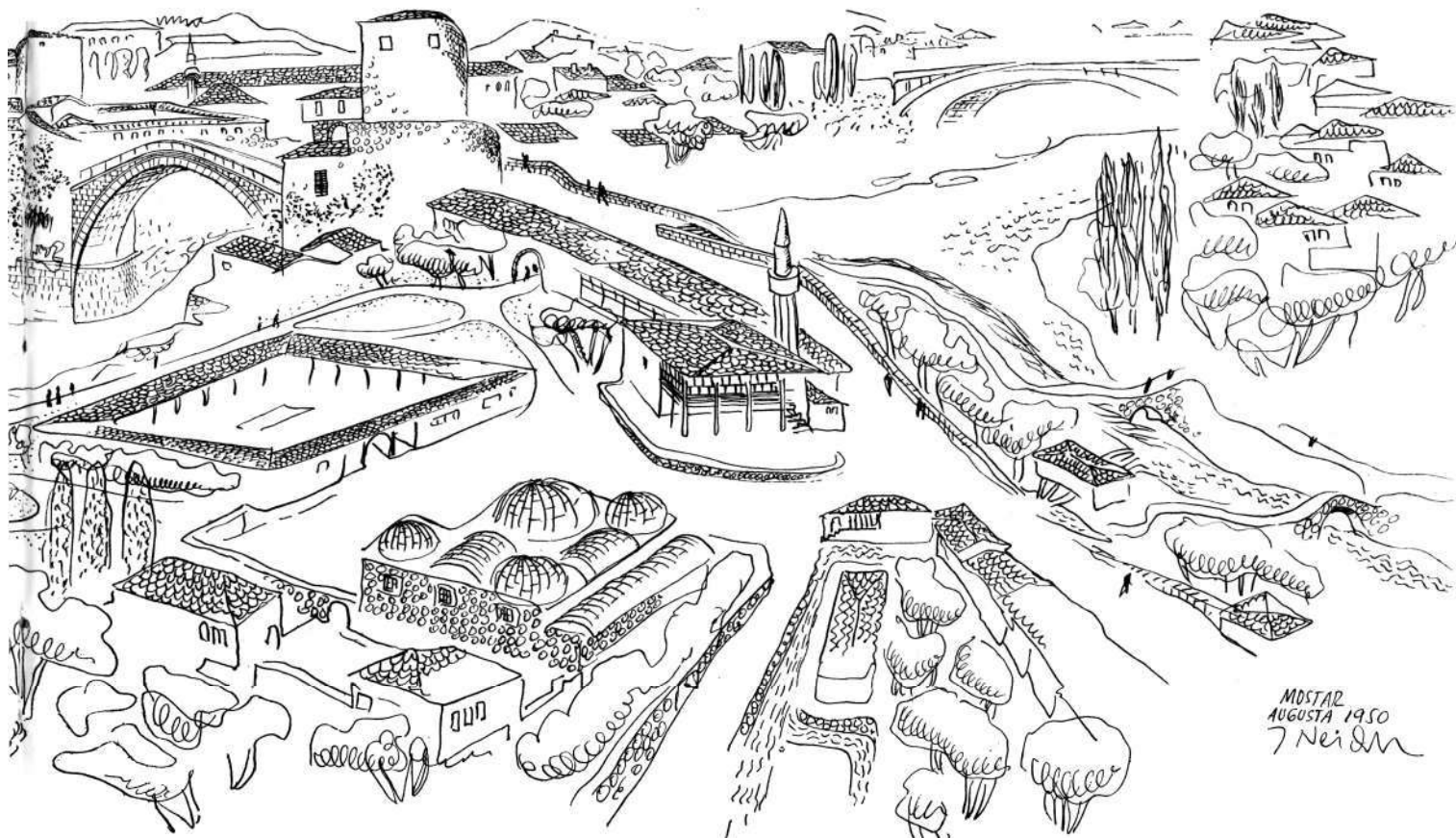
U historijski dio grada treba da se uključi prostor od Male Tepe (8)¹ do poviše Lučkog mosta

(9)¹ s jedne i druge strane Neretve, te od glavne ulice (10) na lijevoj strani do Prethuma, Semovca (11) i Baščina (12) na desnoj obali.

Unutar toga područja nameću se sljedeći zahvati:

Malu Tepu proširiti u obliku terase nad Neretvom a sa divnim izgledom na Stari most, gdje

Vidi situaciju.

ulice do Šemovca i Baščina, te od Male Tepe do Lučkog mosta moramo nužno tretirati kao jedinstvenu cjelinu

bi se poslovni ljudi, koji se na pijaci zadržavaju, mogli odmoriti.

Koski Mehmed-pašinu džamiju (13) sa medresom² restaurirati. Ovaj spomenik iz 1612 godine, okružen zelenilom i vrlo slikovit iza devet visokih dimnjaka medrese, mora djelovati vrlo snažno i reprezentativno na svakoga, tko sa ove strane bude prilazio historijskom području grada.

Zgradu GNO-a (6) i trokatnicu Dokić (7) treba sniziti za jedan kat bar s prednje strane (razumljivo, u daljnjoj budućnosti kad to bude moguće).

Na slobodnom prostoru kraj trafo-stanice (5) na Glavnoj ulici izgraditi turistički restoran i kafanu. Odavde će biti krasan vidik na most (1), kule (2 i 3) i rijeku. Zgrada mora biti jednospratna, u prizemlju uzdignuta na stupovima da se iz Glavne ulice također dobije pogled na most. Objekat treba riješiti u nekoliko terasa, od toga jednu na katu, drugu u prizemlju u ravnini Glavne ulice, treća u ravnini Kujundžiluka (14), koja bi obuhvatala i prostor pod pećinom, a četvrta na stijenama pored rijeke, sve to međusobno povezano rampama. Ispod pećine je ljeti divna hladovina, pa će turist po danu biti dolje kao u podrumu, a naveče će se popeti gore. Terasa u ravnini Kujundžiluka može biti toliko prostrana i tako riješena da služi za ljetne priredbe i zabave, a gornje terase mogu se izbaciti prema rijeci u obliku doksata, čime bi se dobili bolji vidici, a objekat se bolje uklopio u aglomeraciju masa. Ovo mjesto moglo bi biti i ishodišna točka, odakle bi polazile turističke grupe s vodičem na razgledanje starina, slično kao što služi peristol u Splitu. U tom slučaju treba predvidjeti neki atrij za skupljanje, mogućnost parkiranja automobila i autobusa itd.

Zgradu mekteba (4) kraj mosta, u kojoj je sada smješten embrio muzeja,« treba nešto sniziti i prilagoditi ambijentu. Stvaranjem jednog atrija, koji bi povezao ovu zgradu s Čejvan-ćehajinom džamijom (15) i kulom Hercegušom (2) oformio bi se jedinstveni muzejski prostor s ulazom iz Glavne ulice, a izlazom niz stubište kule. Prostor Careve džamije (16) između pomenutog stubišta i mosta također bi se mogao uklopiti u muzejske površine. Put bi posjetioca muzeja vodio dalje direktno na most, kao najveći predmet zbirke, a završavao bi u desnoj kuli, gdje bi u zadnjem katu bio uređen prostor za odmaranje.

Magaze pokraj lijeve kule treba obnoviti, eventualno neke sniziti, a prostor od Čejvan-ćehajine džamije prema Lučkom mostu treba dopuniti stambenim zgradama u volumenu i formi, koja će

² Nažalost, pred godinu i po medresa je porušena i tako upropašten jedan krasan historijski ansambl, a sam trg je izgubio od svojih mogućnosti prostornog sredenja. Horizontala kamenog zida sa dimnjacima je stepen nevjerovatne ljepote, koji će trebati ponovo uspostaviti, a to će ujedno biti i jedino sretno rješenje urbanističkog detalja. Slučaj ovog rušenja, kao i rušenja džamije na Spilama, o kojoj će još biti govora, pokazuje jasno koliko treba da bude kirurg-urbanist pažljiv kad pravi zahvate u tijelu jednog historijskog urbanističkog ansambla.

odgovarati ambijentu. Ovaj skup kuća treba da ostane kao protuteža bloku magaza na uzvodnoj strani mosta, s tim što treba izvršiti asanacione radove.

Područje desne obale Neretve od Lučkog mosta do Radobolje treba podvrgnuti arhitektonskoj reviziji i dopuniti stambenim zgradama kao i na lijevoj strani.

Prostor ušća Radobolje može se koristiti za kupalište „s plažama (25), a padinu iznad Radobolje do Priječke čaršije, te do Šemovca i Spila (17)³ na drugoj strani treba urediti kao park sa pješčanim stazama u obliku serpentina. Oba mostića na Radobolji (18 i 19) treba sačuvati od daljnjeg propadanja.

Na Priječkoj čaršiji (20) sa strane Radobolje treba porušiti prodavaonice između prilaza jednom i drugom mostiću i time otvoriti vidik na ušće. (Usprkos našeg ponavljanja o konzerviranju, a ne rušenju, savremeni urbanist restaurator mora pribjeći i tome gdje je to opravdano. U ovom slučaju mi dajemo ušću savremenu namjenu: kupalište sa parkom, i želimo to odozgo vidjeti kao društvenu atrakciju. Pošto je ova skupina vrlo dotrajala, a njeno uklanjanje nam ne krnji aglomeraciju oko kule, to predlažemo rušenje objekta, ali samo ovdje na označenom potezu). Na uglu kod kapije kroz koju se prilazi mostu treba ostaviti par dućančića i urediti ih. Takvo prekidanje vidika na ušće potoka jače će skoncentrisati pažnju onoga tko prilazi mostu na kule i sam most.

Sve mlinice (21) i njihove potočiće treba sačuvati.

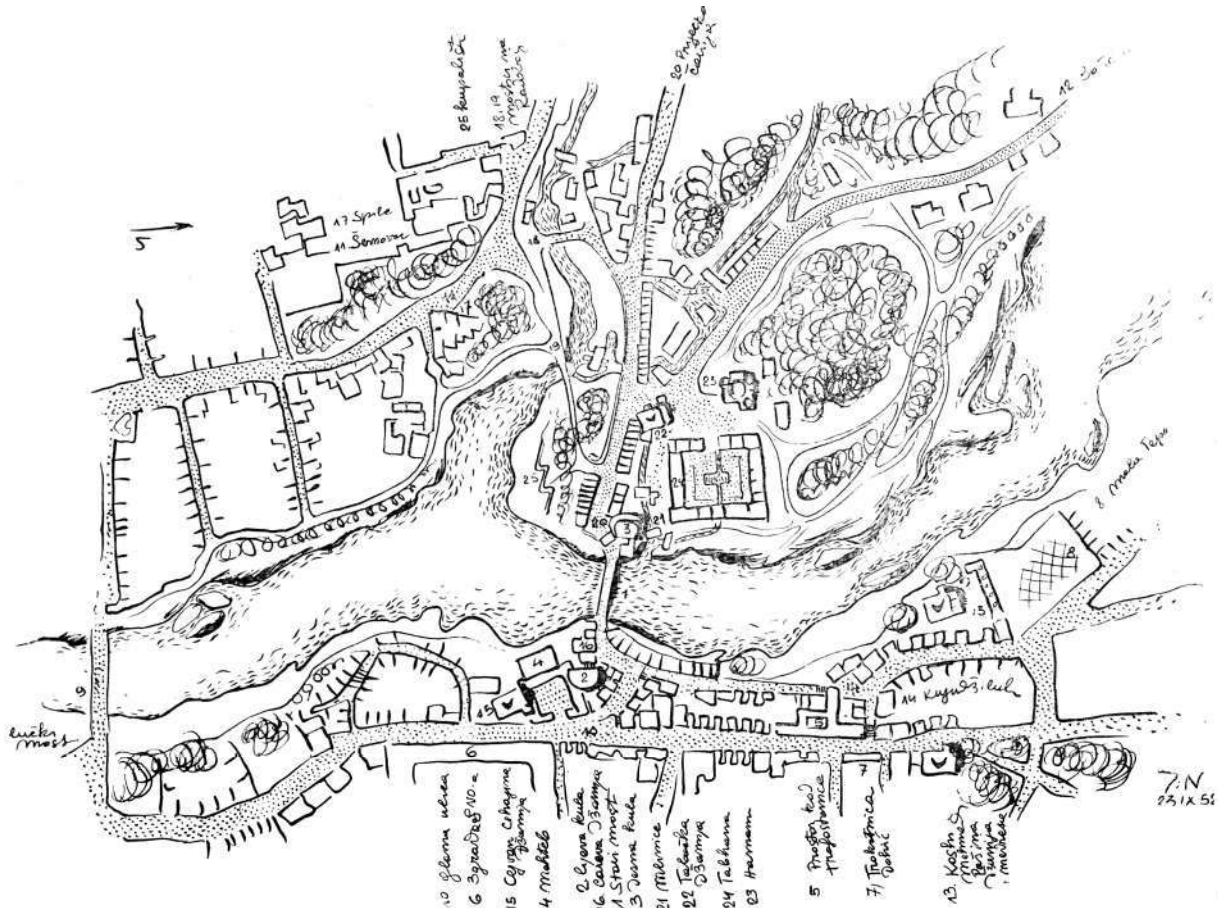
Na lijevoj strani Priječke čaršije treba izgraditi niz prodavaonica između Tabačke džamije (21) i kule da se dobije stanovita, opravdana povezanost — kontinuitet.

Hamam (23) kraj Tabačke džamije treba konzervirati a u daljoj budućnosti u potpunosti rekonstruisati, što treba predvidjeti u etapnom planu restauracije spomenika.

Tabhana (24) također traži svoje rješenje. Ova historijska zgrada, po površini relativno vrlo velika, ne djeluje nametljivo jer je prizemna. Zgodnom adaptacijom može se urediti kao prostor za povremene izložbe.

Bašče na desnoj obali Neretve nasuprot Kujundžiluku i Maloj Tepi mogu se pretvoriti u lijep park, a na obali rijeke urediti šetalište koje bi se protezalo sa Priječke čaršije na jednu stranu u park iznad Radobolje pa preko mostića dalje uz obalu do Lučkog mosta, te na drugu stranu između kule i Tabačke džamije, ispod Tabhane, kroz bašče

³ Na ovom mjestu do prije dvije godine stajala je jedna stara džamija. Neretvom i Radoboljom grad se kraj Starog mosta dijeli na tri dijela: Minareti triju džamija, Čejvan-ćehajine, Tabačiće i ove, prostorno su povezivali ova tri dijela grada, no rušenjem vertikale na Spilama veza je prekinuta — nastala je pometnja u urbanističkim relacijama pojedinih dijelova.

SITUACIJA HISTORIJSKOG DIJELA MOSTARA. — Kod rješavanja ovoga područja treba dati prednost historijskom momentu, dok će suvremene utilitarne potrebe imati presudnu ulogu u urbanizmu novijih dijelova grada

uz obalu sve do Titova mosta, a eventualno i ispod mosta dalje uz vodu.

Stari most i kule treba čuvati od propadanja, te eventualno u kulama urediti neke zbirke gradskog muzeja.

Slobodne prostore treba zasaditi zelenilom.

Konzervacije i restauracije pojedinih historijskih važnih objekata potrebno je izvesti što vjernije, ali tako da im se nađe neka svrha, kao što su muzejske zbirke, biblioteke, razna kulturna društva i slično. Magaze i dućane pokraj glavnih arterija mogu se urediti kao prodavaonice za kućnu radinost, za lijepu knjigu, za razne umjetničke galerije i izložbe, za propagandu itd. Jednom riječju, cijeli taj užji sklop oko mosta mogao bi postati ne samo težište turizma, nego i manifestacija kulturnog života starog i današnjeg Mostara. Na taj način bismo ne samo očuvali pojedine zgrade od propadanja nego im dali i savremeniju funkciju, koja će ih dalje čuvati na prirodan i jednostavan način.

Kod svih tih obnova treba voditi računa da odgovaraju savremenoj higijeni i konforu, a naro-

čito kod novih građevina da se prilagode ambijentu. Treba isto tako paziti da kod restauracije historijskih objekata za razne svrhe unutarnja arhitektura ostane u skladu sa vanjskom.

Ima mnogo detalja u koje se u okviru ovoga članka ne možemo upuštati. Svakako je hitno potrebno zaštititi od rušenja sve ono što treba da ostane i čuvati ga od daljnjeg propadanja. Mnogi problemi nisu uopće obuhvaćeni, možda ima stvari koje nisu ni uočene, pa to sve tokom daljnjeg rada treba rješavati. A pošto svaki stručnjak, specijalista svog zanata, nastoji riješiti problem jednostrano — historičar nastoji sačuvati spomenike, urbanist zanemaruje historijske pojedinosti obuhvatajući cjelinu itd. — bilo bi potrebno da se za ove poslove formira poseban radni kolektiv, u kome bi se našli i historičar, i arhitekt-urbanist, i geometar, i fotograf, i maketar. Nakon pripremnih radova — historijskih i arhitektonsko-urbanističkih studija, tehničkog i fotografskog snimanja, izrade modela i stvaranja programa djelomično i paralelno s njima — ovaj kolektiv treba da pristupi i realizaciji programa. Jasno je da se sve to ne da izvesti u relativno kratkom roku. Među-

